

A KOMMENTÁR MINT SZELLEMI MAGATARTÁS ÉS JELENTŐSÉGE A ZSIDÓ HAGYOMÁNYBAN

Egy szöveget megérteni
mindig azt jelenti,
hogy önmagunkra alkalmazzuk.
[H.–G. Gadamer]

Dániel könyvének 2. fejezete, az arámi nyelvű szövegrész élén álló történet elmondja, hogy Nebúkadneccar, Babel királya, álmot látott, nyugtalan lett tőle, s felriadván, meg akarta tudni álmának értelmét. Összehívatta udvarának tudósait, valóságosan a *Bábeli Tudományos Akadémia* testületét: az (egyiptomi) varázslókat (hartummim), ráolvasókat (assafim), varázspapokat (mekassefim) és csillagtudósokat (kaszdim), hogy megtudja tőlük – az álmát. Már most figyelniük kell a szöveg szavaira. Nebúkadneccar, amikor az utasítást kiadja, nem az álom jelentéséről beszél; csak ennyit mond: ládaat et-hahalóm, „hogy megtudjam) az álmot”. Ez a tudás, mint a továbbiakból kiderül, az álom és magyarázata, együtt a kettő. A történet jól ismert, nem kell részletesen újra elmondanom. A sok bábeli tudós zavarban van. Mondaná el a király előbb az álmot, helmá, hogy ebből megjelenthessék az értelmezést, pisrá. Nebúkadneccar ragaszkodik ahhoz, hogy a tudósok találják ki magát az álmot is, ez lesz a bizonyága, hogy helyes értelmezést adnak. A derék akadémikusok, persze, képtelenek eleget tenni a parancsnak, s ekkor jelentkezik a királyi udvarban élő, s elméjének élességével már eddig is kitűnő Dániel. Éjszakai látomásban (hezvá di-léljá) Isten feltárja előtte a titkot, s ő másnap megjelenti a királynak mind az álmot, mind pedig az értelmezést. Egyébként az arany fejű stb. hatalmas szobor látomásáról van szó.

Dániel könyve, illetve pontosabban: a történet Dánielje az egek istenét (elah semajjá) dicséri az álom feltárásáért. Ez lényeges mozzanat, ha a könyv teológiáját vizsgáljuk, most azonban nem kell foglalkoznunk vele. Csak mellesleg szólva, az assziriológusnak különben is számos megjegyzése lehetne ehhez a történethez, amelyből a babilóni tudomány helyzetére nézve éppúgy fontos következtetésekre juthatunk, mint ahogyan értékesíthetjük a zsidó áttelepítettek sorsának vizsgálatában is. Ezúttal azonban nem a háttér-történelem foglalkoztat bennünket, hanem maga a történet. Dániel álomfejtése mint jelkép.

Mert a történetet jelképpé szeretném megtenni: a szövegértelmezés jelképévé. Miről is van szó itt? Egy – Scheiber Sándor szerette használni a szót – „alt-neu” kifejezéssel élve: amit olvasunk, hermeneutikai szituá-

ció. A babilóni tudósok rutin tudományos tevékenysége: különféle előjelek értelmezése a királyi udvar számára, tájékoztatásul, figyelmeztetésül. Eljárásaikat, s ezt a helyzetet általában, jól ismerjük. A „káldeusok” feladata, hogy eleve adott szövegekből, a tudományos hagyomány szövegeiből – vagy más jelekből, de akkor is szövegekre támaszkodva – következtetést vonjanak le a jelen állapotra, illetve a jelen állapotból kibontakozó jövőre. Tudományuk abból áll, hogy a hagyományos szöveget dekódolják, ha jobban tetszik: más kódba teszik át. A maguk korára vonatkoztatják. A helyzetre, amelyről véleményt kell mondaniuk. Értelmezik; eredetibb kifejezéssel, mint *Dániel könyve* is mondja, arámiul: megfejtik. A hagyományos szöveg igazságot tartalmaz, de értelmezésre szorul: meg kell állapítani, mi benne az aktuális, a jelenre vonatkozó. Ez a megfejtés, az értelmezés.

A bábeli bölcsek normális tudományos tevékenységéhez képest azonban Dániel többet tud. Előtte maga az álom is föltárul (geli, a Targumban: guli). Kissé más-képpen mondva: Dániel – az egek istene segítségével – megtalálja a szöveget, amelyhez magyarázata kapcsolódni fog.

A történet Dánielje, a babilóni zsidó tudós, számomra a szövegértelmező tudomány – minden igazi kommentátor – jelképe. Megfejt, azaz értelmezni tud egy szöveget, melyet nem ő írt; s egy olyan mozzanat, amelyre nemigen szoktak figyelni: ő maga találja meg a szöveget, amelyhez magyarázatot fűz. Az álomfejtő Dániel, aki persze Istentől kapta a többi tudósánál külön tudást, voltaképpen szövegmagyarázó. Ihletett tudós, akinek mondanivalója volt a király – a jelen – számára, s ezt a mondanivalót mint szövegértelmezést adta elő.

Dániel, az álomfejtő; Dániel, az értelmező – de vajon mondhatjuk-e azt is, hogy Dániel, a kommentátor? Sokak száján már bizonyára kész a határozott „nem”, elvégre a szavak más-más fogalmi körből származnak. A kommentár őse közönséges gyakorlati feljegyzés, csak úgy önmagában. Az álomfejtés, akár a sokfajta előjel értelmezése, mint mondtam, dekódolás; hogy miféle, még látni fogjuk. Ne siessünk azzal a „nem”-mel.

Mit tesz Dániel, amikor a király elé áll? Mindjárt a lelegején kijelenti, hogy a titkot nem ő találta ki, hanem az egek istene tudatta vele. A gyanútlan olvasó arra gondol, hogy lám, Dániel istenfélő és szerény ember. Az Istenre való hivatkozás valódi szerepe azonban más, éspedig a legitimitáció. Jelzi, hogy a tudós nem

Előadás az Országos Rabbiképző Intézet és az MTA Judaisztikai Kutatócsoport által Dr. Scheiber Sándor tiszteletére rendezett emlékülésen, 1988. június 14-én a Goldmark Teremben. A teljesebb szöveg az Orsz. Rabbiképző Intézet által szerkesztett *Évkönyv* hasábjain fog megjelenni.

a maga ilyen-olyan vélekedését mondja, hanem az igazságot, amit Isten reá bízott. Ezek után Dániel először elmondja Nebúkadneccar álmát, elejétől végig, majd sorra veszi az elemeit, s egyenként megadja megfejtésüket, végül pedig a rész-megfejtéseket összegezve megfogalmazza az álom jövendőmondó tartalmát. Dániel éppen úgy járt el, mint a babilóni jövendőmondók, évszázadok, több mint egy évezred óta. Egy volt közülük maga is, nyilván ugyanúgy képzett és jártos a hagyományban, a jövendőmondó tudományban, mint a többiek. Az álomfejtésnek az ékírásos irodalomban gazdag múltja volt. Az epikus irodalomból ismert álomfejtés leírások többnyire azt a szerkezetet mutatják, amit Dániel jelentése is. A jelenet során mindig elmondásra kerül maga az álom, ezt követi a szegmentálás, az összefüggő álom felbontása apró mozzanatokra, elemekre, majd a megfejtés, e mozzanatok rendjén, a hozzájuk fűzött rövid magyarázó megjegyzések formájában, s utoljára az összegezés, vagyis maga a jövendőmondás. Az álom és a jelen között a kapcsolatot a magyarázó megjegyzések teremtik meg, az álom mozzanatainak aktuális vonatkozásait a magyarázat teszi nyilvánvalóvá. Ugyanakkor a jövendőmondás, a megjegyzések összegezése nagyjából az álom eredeti rendjét követi, a cselekmény menetét stb. Ennyiből is láthatjuk, hogy az álom tudósának valódi szellemi tevékenysége voltaképpen az adott szöveg – az álom – szegmentálása és a szegmentumok – az egyes mozzanatok – magyarázata, azaz megfejtése: a jelenhez kapcsolódásának feltárása. Dániel tehát azt tette, amire jó babilóni iskolázottsága felkészítette, amit – lévén maga is a Tud. Akadémia tagja – rangja és helyzete megkívánt. És különbnek bizonyult, mint Babel többi bölcse; hogyan is ne, hisz ő a történet hőse.

Dániel álomfejtése, a szegmentálás és a magyarázat művelete, amint az egész babilóni álomfejtő irodalom is, mind a formát tekintve, mind a lényegét, kommentár.

Az i. e. 1. évezredben az ékírásos írásbeliségben gazdag kommentár-irodalom volt használatban. A kommentárok táptalaja és természetes közege nyilván az iskola volt, s a szövegek iskolai példányain egy-egy szó mellé írt megjegyzések sejtetik, hogy a szóbeli magyarázat – nyilván sűrűbb és gazdagabb, mint az alkalmi glosszák – kezdettől fogva kísérte a szöveg tanulmányokat. Évezredes hagyomány során lassan kicsiszolódtak a kommentárok főbb típusai, ahogyan az 1. évezredi emlékekből ismerjük őket. Az elemi forma nyilván a szómagyarázat volt, a lexikális nehézségek áthidalása. Ilyenfajta nehézség jobbára régi szövegek esetében merül fel, s esetleg, bár ritkábban, a más nyelvi réteghez tartozó – például, választékos – szavaknál. A szómagyarázat, akkádul szátu, a. m. kivonat, a magyarázni kívánt archaikus vagy különleges szóhoz köznyelvi szinonimákat ad meg, mindig egy – csakis egy – szóhoz. Egy másik típusa a kommentároknak nem egy-egy szót magyaráz, hanem kifejezéseket, néhány szóból álló szövegegyeségeket. Neve: mukallimtu, „megmutatás”,

magyarázat. Itt a kommentár is mondat jellegű. Gyakran két magyarázatot is adnak, olykor többet is, a második – és esetleg további – magyarázatokat a „más” szó vezeti be. Nemcsak kifejezéseket, szükség esetén neveket, például mitológiai neveket is magyaráznak. Esetenként más szavak is felbukkannak kommentár jelentésben, mondjuk, a masaltu, ami talán „kérdés”, „vizsgálat” lehet. Maga a magyarázni szó sem ismeretlen, kullumu vagy sutábulu amaz inkább „megmagyarázni”, emez pedig „megvitatni”. S van egy további szakkifejezésünk, amely még mélyebbre enged bepillantani a bábeli szövegtudomány műhelyének félhomályába. A máj-jóslatok értelmezésével foglalkozó klasszikus omen-sorozat egyik szakaszát egy katalógus ekképpen minősíti: multábiltu. Szótárainkban nincs rá kielégítő magyarázat. Az adott szakasz, tizenhét tábla, vagyis meglehetősen terjedelmes szöveg, a máj-omenek értelmezéséhez mintegy metodológiát nyújt. Az omen-szövegeket elemekre bontja, s ezekhez az elemekhez rendel meghatározott értelmezést, majd idézetek elemzésével mutatja be az elvont szabályok alkalmazását. Az imént idézett műfaji szakszó talán annyit jelent, hogy „elemzés”.

Jellegzetes vonása a klasszikus babilóni kommentároknak, hogy nem a magyarázni kívánt szó mellé vagy a szövegrész fölé, a sorok közé stb. írt megjegyzések (mint a glossza vagy az interlineáris magyarázat), hanem külön művek, külön táblán vagy táblákon, s ennek megfelelően, mint az alapszövegeket is, másolták és tanulmányozták őket, külön szöveghagyományuk volt.

Milyen szövegeket magyaráztak a babilóni kommentátorok? Van kommentárja szójegyzékeknek és van gyógyászati szövegeknek, istennevek gyűjteményének és költői műveknek. A kommentált szövegekben csak annyi a közös, hogy mind régi, ezért kell magyarázni, és mind része az irodalmi hagyomány folyamának, eleven örökség – éppen ezért szorul most itt vagy ott magyarázatra.

A kommentár mint műfaj maga is életre hív irodalmi műveket. Az effajta szövegek, kommentárnak álcázott eredeti alkotások közül én magam a leginkább érdekesnek Nabú-zuqup-kéna egyik munkáját tartom, amely munkában a kalhui tudós írnök a világmindenség méreteiről és berendezéséről fejt ki, a kommentárok formáját és stílusát követve, elgondolásait. Nabú-zuqup-kénáról már írtam, más összefüggésben, többször is, most csak azért hivatkozom rá, hogy egy valóban nagy névhez fűzhesse, amit a babilóni kommentárokról még mondani akarok. A fentebb adott áttekintés esetleg azt a gyanút keltheti, hogy az ékírásos kommentárok, szómagyarázataikkal, közelebről egy múlt századi auctor kiadás lapos lábjegyzeteire hasonlítanak. Nos, ha a szómagyarázat lapos és unalmas, valóban. Bár én még az egyszerű iskolás magyarázatokat se tekintem értelmetlennek. Ha önmagában véve jók, lehetővé teszik a szöveg megértését a maga történetiségében – amennyiben ilyesmire a kor egyáltalán igényt tart. A babilóni kommentárok esetében azonban másról van szó. Ezek nem

történeti igényű kommentárok; ezek a régi és tekintélyes szöveget egyszerűen érthetővé akarják tenni az olvasó számára. Abból magyarázni őket, amit az olvasó ismer. Újabb keletű szavakból, élő istenek nevéből. Ezek a kommentárok, mondhatjuk, a leglényegük szerint aktualizálnak. Így könnyen fölvesznek spekulatív képzettársításokat is. Igaz, a reánk maradt szövegekben nem sok helyen van ilyesmi. Bizonyára több volt a szóbeli szövegmagyarázatokban. De hogy az aktualizáló, spekulatív kommentár mindenképpen az egyik valóságos lehetősége volt a babilóni szövegtudománynak, azt elégséges módon bizonyítják akár a vallási szertartások ránk maradt kommentárjai, akár pedig a legkülönb mű e téren, Nabú-zuqup-kéna szóban forgó, fiktív kommentár formájában szerkesztett spekulatív kozmográfiája (több mint harminc év gazdag munkásságából fennmaradt számos táblája közül az utolsó, amelyet dátumhoz köthetünk, i. e. 684).

Már jeleztem, hogy az írott kommentár mögött feltétlenül ott kell tudnunk mint hátteret a szóbeli magyarázatot. Tágabb értelemben: az értelmezés bonyolult folyamatait. Elő-Ázsiában, s ugyanígy a Földközi-tenger medencéjének térségében, tehát mindenütt, ahol a mezopotámiai, a zsidó és/vagy a klasszikus kultúra gyökeret vert, a szellemi életet a szóbeliség és az írásbeliség viszonya szempontjából leginkább talán mint egy ellipszist írhatjuk le, két középpontjában a szóbeli, illetve az írásbeli formákkal. Ez az ellipszis-modell egyébként más kultúrákra is találó, még napjainkra is; nyilván igényt tarthat egyetemes érvényre. A szellemi életben szinkron nézve szóbeliség és írásbeliség mindig egymás mellett él, ezernyi szállal kapcsolódva egymáshoz. Hasonló képet ad, azt gondolom, az idő menti (diakron) metszet is. A szöveg, legyen akár szóbeli, akár írott, csak az egyik – bár igen fontos – eleme a szellemi életnek és a hagyománynak. Legtöbbször már a reprodukálása is értelmezés, megtanulása vagy lemásolása. Még inkább az a befogadása: a megértés és az értékelő felhasználás. Minden szöveget, még a szóbelit is (gondoljunk csak egy beszédre vagy egy színházi előadásra), természetes módon vesz körül az értelmezések sokféle módja. Ez az értelmezés lehet pusztán mentális; bizonyos körülmények között mindenképpen írásbeli; alapjában véve azonban mégis jobbára szóbeli kell hogy legyen, már a dolog természete szerint is. De ha a szöveg, akármilyen módon, nemzedékről nemzedékre hagyományozódik, továbbélésével párhuzamosan rendszerint kialakul az értelmezésnek is valamifajta élőszóbeli hagyománya. Könnyű volna példákra hivatkoznom a modern irodalmakból, akár tartós érvényű vagy csupán kiirathatatlanul öröklődő értékítéletekre, akár az irodalmi irányzatok kánonjaira, akár pedig a tudományos iskolák értelmezési hagyományaira, de éppen részletmagyarázatokra is. A régiséget, érthetően, kevésbé ismerjük vagy kevésbé tudjuk dokumentálni, de a lényegét illetően aligha lehetett más. Mezopotámiában megfigyelhetjük, hogy a hagyomány áramlata szüntelen változásban van, ezt vagy azt a szöveget félreveti,

másokat fölvesz: az irodalmi hagyomány élete nem más, mint folyamatos (permanens) kanonizáció. Minden változás mögött, kétséges, értelmezési tevékenység áll.

S most már sokkal szűkebben, a kommentárokról. Akik a szövegekkel egyáltalán foglalkoztak, értelmezéseiket vagy magyarázataikat rendszerint élőszóban fogalmazták meg. De a magyarázatnak is kialakult a hagyománya. Ismerjük az egykori szakkifejezést: sa pí ummáné, „a tudósok szája szerint”, egyszerűbben: tudós hagyomány alapján. A kifejezést, paradox módon, írásos emlékek: a babilóni kommentárok örökítették meg; némely megjegyzést ezzel a formulával vezetnek be. Nyilván a szóbeli kommentár is továbbhagyományozódott, standardizálódott, hogy majd egy része írásos formát kapjon. A folyamatos kanonizáció, amely a hagyományt alakítja, aztán magával sodorta a magyarázatokat és az értelmezést is, legalább részben, de ide értve a legsimplább szómagyarázatokat is. Kialakult a kommentár mint műfaj, egyre duzzadt a kommentárok hagyománya, s idővel a kommentár szinte ugyanarra a tekintélyre tett szert, mint maga a szöveg, melynek a megértését kellett segítenie.

Az itt vázolt folyamat jó morfológiai párhuzamul szolgálhat a zsidó hagyomány szerkezetének alakulásához, még ha a babilóni és a zsidó kommentárokból eltérő minőségeket látunk is. A zsidó hagyomány, ahogyan a Második Templom kora óta dokumentáltan ismerjük, két ágon élt; ezek: az írott tan (torá sebiltáv) és a szóbeli tan (torá sebal pe). Érvényüket és jelentőségüket illetően koronként tudós és vallási szenvedélyek csaptak össze. Tény azonban, hogy a normatív judaizmus sohasem tette magáévá a *sola Scriptura* elvét. Maguknak a vitáknak a ténye is jelzi különben, hogy milyen erős volt a hagyomány szóbeli ága. Ismeretes, hogy a római (illetve Szászánida-) korban írásba foglalták a szóbeli hagyomány egy részét, és az írott tan értelmezése körüli szóbeli viták anyagát szintúgy. A rabbinikus irodalom, a *Gemára* és a különféle midrások, a lehető legközvetlenebb formában őrzik, az írott szövegben is, az élőszóbeli értelmezés és kommentálás minden jellegzetességét. Majd a kommentároknak is támadtak kommentárjai, először élőszóban, azután írásban, és így tovább. A szöveget, a kommentárt is, mindig követte újabb kommentár. A magyarázatok rendre kanonikus rangra emelkedtek maguk is.

Egy assziriológusnak gyönyörűség és tanulság olvasni – bár kis adagokban csupán – a rabbinikus szövegeket: amit ékírásos tábláink nem rögzítettek, bennük kapjuk meg, ha néhány évszázadnyi távoból is, a babilóni tudósok vitáinak forgatókönyvét vagy vázlatát. És az ellenkező irányba nézve: ha az ékírásos kommentárokról mindent összevéve is úgyszólván csak véletlenül ránk maradt írott forrásanyag mögé odaképzeltük, mint kell, a babilóni szellemi élet, s ezen belül a tudományok más téren – közvetve bár de – jól ismert gazdag szóbeliségét, nem hathat vakmerőnek a föltevés, hogy a babilóni szövegtudomány jelentette legalább

részben a szellemi alapokat a zsidó akadémiák tevékenységéhez a hagyományos szövegek kezelése terén. Hasonlóan ahhoz, amit, mondjuk, a középkori latin kancelláriai gyakorlat jelentett a nemzeti írásbeliségek kibontakozása számára Európában.

Az assziriológusok már csak a zsidó – bibliai és későbbi – hagyomány iránti különös érdeklődésüknél fogva is valamelyest mindig figyelni próbáltak a rabbinikus irodalomban fel-felbukkanó babilóni elemekre. Lehet találni ilyeneket, akárhová nyúlunk, találtak is. Hogy csak a szó szűk értelmében vett szövegmagyarázat eljárásai, a szöveg rejtett értelmének dekódolási technikája (akkádul: arú, „számítás”) köréből vegyek példát: a rabbinikus irodalomban a Biblia exegéziséhez kidolgozott technikák vagy formalizált eljárások (middot) közül nem egy, olyanok, mint a gematrija, a hiluf otjot vagy a notariqon, sejtethetően Bábel folyói mellett gyökerestek. A többi bizonyítható vagy majdnem bizonyos átvétel mellett számolnunk kell a hatás és a közvetlen párhuzamok eseteivel is. De hát nem lett volna képtelenség, ha Dániel, aki – ugye – Bábel királyának udvarában volt a legkiválóbb tudós, ne tanulta volna meg éppen a babilóni tudomány módszereit? Ha a király álmát az egek Istene tudatta is vele, ahogyan a megfejtést előadta, kifogástalan volna akkádul is – ha ugyan az i. e. 6. században a világ minden tájáról Babilónban összegyűjtött tudósok nem arámiul beszéltek legalább egymás között. Vagy elképzelhetjük-e, hogy a perzsa kori és hellenisztikus Babilónia, ahol a hagyományos tudomány még jó ideig ereje teljében volt, ne hagyott volna örökséget a Bávlí rabbijaira? De azért mégsem az ilyesmi a lényeg. A babilóni tudományosság elemeinek továbbélése vagy hatása, mondom, magától értetődő volt, még ha a részleteket feltárni jószerivel majd ezután fogjuk is. A lényeg az azonban, azt hiszem, csak ennél jóval általánosabban foghatjuk meg. Egy jelenségben, aminek méltó elnevezése leginkább talán ez lehetne: a kommentár mint szellemi magatartás.

A szövegkommentárok különböző fajtái, azon a – tipológiailag láthatóan még csak elemi – szinten, amelyen Babilónból ismerjük őket, sokféle kialakultak, érthetően, az irodalmi írásbeliség hagyományozása mentén. Hasonló – de persze, technikailag sokkal bonyolultabb, és filozófiáját nézve is inkább explicit – filológia bontakozott ki a görög–római kultúrában; mindmáig ez a szolid alapja a filológiai tudományoknak. A klasszikus szövegtudomány fejlődésében az alexandriai kor után határozottan kirajzolódik előttünk a görög és főként a latin változat, lényegében a nyugat-európai filológia a középkor folyamán. Ismerjük, ha nem is elég részletesen, még a viszonyát is, legalább az írásmagyarázat vonatkozásában, a zsidó hagyományhoz, és viszont. De a nyugat-európai filológiai tudomány mellett ugyancsak kirajzolódik a közös ókori örökség továbbélésének többi ága is, az arab és részben a zsidó szöveg-hagyományban. Formák és módszerek, értékrendszer és szemlélet az ókori (keleti és antik) örökség e három nagy ágában külön-külön, de egymással kölcsönös kap-

csolatban fejlődnek. Ezeknek a kapcsolatoknak a kutatása is fontos feladat, van mire támaszkodnia, eredményeket ígér; egyszóval, vannak távlatai.

Én most mégis egy másik irányba szeretnék nézni – ha csak futó pillantással is.

A hellenisztikus kor után, amikor a babilóni hagyomány szép lassan elapad, a zsidó kultúrában egyre tágasabb teret hódít meg magának a kommentár. Fokozatosan kifejlődik a régi szöveghez való viszonynak egy sajátos zsidó típusa. Elemei, igaz, megvoltak már korábban is, kezdve a Bibliától. Van hasonló más kultúrákban is, például Indiában. A szellemi élet mintázatában minden bizonnyal egyetemes képződmény. Ebben a végletes formában azonban, úgy látszik, mégiscsak a zsidó – s így persze, az antik–zsidó–keresztény nyugat-európai – kultúra sajátossága.

A holt-tengeri zsidó szekta irodalmában a szent szöveg és a jelen között a kommentár feszített ki hidat. Az illető szó, héberül peser, ugyanaz, mint amelyet Dániel használ. De használatos volt már Mezopotámiában is, szakszó a jövendőmondó szövegek értelmezésének irodalmában: pisru, „oldás”, „megoldás”, „megfejtés”. Qumránban a peser magyarázat vagy kommentár: a Biblia meghatározott szövegrészeiből magyarázza a jelent. Nyelvemen van a kifejezés, amelynek egyébként majd csak jó másfél évezreddel később lesz teljes jogosultsága: a Biblia mint orákulum. De inkább mintha a babilóni mukallimtu vagy multábiltu szövegeket olvasnánk, azzal, hogy itt, nyilván mert már az íróanyag kényelme is megengedi, valóban nagylélegzetű szövegeket kapunk, és valóban nagy dolgokról van szó. Ország, nép, a közösség dolgáról, mint a babilóni csillagtudományban, mely klasszikus korában csak a király sorsát fűrkészthette, az egyes emberét nem. A peser, mint az ékírást kommentárok, önálló irodalmi mű. Szöveg, idézetekből és magyarázatokból. Utóbbi rendszerint valamivel terjedelmesebb benne, mint az alapjául szolgáló idézet. A gondolatmenetet is a magyarázat tartja fenn. Az idézetek a Bibliából valók, hol egy könyvből, mondatonként vagy rövidebb egységekben, hol pedig többfelől összeválogatva. De a peser szöveget nem a forrás-szöveg adja: mindig valami jelenre vonatkozó mondanivaló, ez szabja meg az idézetek kiválasztását, és a magyarázó megjegyzések tartalmát is. A szent szöveg a peser által szól a jelenhez.

A zsidó hagyományban valamelyest járatosak máris tudják, aminthogy a hivatott kutatók nyomában a teker-csek fölfedezése után észrevették: a qumráni peser voltaképpen a rabbinikus irodalom előfutára. Korai midrás, korai gemára.

Mert tényleg erről van szó: a rabbinikus irodalom őszkedeteiről. Csíráról, amelyből kisarjadt a késő-ókori és nagyjából a középkori zsidó irodalom.

Ez a zsidó irodalom, lényege szerint, a Biblia – torá sebitáv – megvitatása, értelmezése. Értelmezés, egyrészt, a filológiai tudomány módszereivel, azaz megtárgyalása a szavaknak, mondatoknak, a tárgyi ismeretanyag, fölfejtése az egymástól távoli szakaszok rej-

tett utalásainak. S másrészt, értelmezés a jelen számára. De mondhatjuk így is: a jelen értelmezése a bibliai szöveg segítségével. Szöveg és jelen: egymásnak fordított tükrök, ide-oda jár közöttük a fénysugár. Amikor a gyakorlat évszázadai már kicsiszolták a magyarázat elveit vagy elméletét, és az elvek a terminológiát, a szavak, mondatok, tudnivalók magyarázata: pesat, a mélyebb összefüggések és a kisugárzó tanulság feltárasa: deras; arámi szavak, kormeghatározó értékkel.

A letűnt klasszikus ókori keleti kommentárokhoz, vagy a – nagyjából egykorú – latinokhoz közelebb áll a pesat. Ez a szó egyszersmind stílust is jelöl, amely stílus többnyire száraz és szükszavú, de később Rasi kommentárjaiban tömörsége mellett is sok rétegű, hajlékony. A derasból pedig végtére szinte párhuzamos vagy duplikáló, megháromszorozó stb. irodalom sarjadt ki a Biblia mellett, új meg új elmondások, változatok. Talán ezzel a típusú kommentárral mutatja a legtöbb rokonságot az ókeresztény és a középkori irodalom Biblia-magyarázata.

A zsidó kommentár legfőbb jellemzője, hogy nem autoritativ. Megvitatás; miként élőszóban, még az írott szövegben is. Közöl minden véleményt, ami a szöveghelyhez vagy a tárgyhöz kapcsolódik, s hivatkozik a forrásra, az illető mester nevére, de bármi döntés vagy normatív állásfoglalás nélkül. Mintegy sugallja, hogy egy adott kérdésben többféle megítélés lehetséges, hogy az Írás nem törvény vagy parancs, hanem mérték, amelyet alkalmazhatsz, hogy az új meg új, más és más élethelyzetekben, de akár a doktrínában is, magad dönts. Sugallja, hogy sokféle vélemény van, de dönteni neked magadnak kell, nem úgy bújhatsz el mások szava mögé, tiéd a felelősség. A Tóra tanít, a mesterek véleménye és tanácsa esetleg segít, de megérteni, határozni, cselekedni neked magadnak kell. Már a Semá szavaiba foglalt parancs is ezért van.

A zsidó kultúrában a kommentár nem egyéb, mint a mindig új élethelyzetek és mindig új gondolatok magyarázata a Biblia által kijelölt keretekben. Az új visszavezetése a hagyományra. Illetve, s ezért mondtam az imént a tükröt: kifejtése a hagyományból. A Biblia, ti. a Biblia szövege – szavai és történetei – viszonyítási alap, mely a kiindulás lehet bármi újhoz. Nem véletlen, hogy Spinoza *Tractatus*-ában még a racionális vagy racionalizáló kritikai elme is elindulhatott a Bibliából; nota bene, a legszabályosabb pesat nyomvonalán.

De hadd beszéljek a kommentár-magatartásról még általánosabban, ha csak vázlatosan is.

Abból a szempontból nézve, hogy vajon egy eleve adott, tehát *prae-existens* szöveg játszik-e benne valami szerepet, s ha igen, milyent, a szellemi alkotásnak három nagy alaptípusát szeretném megkülönböztetni.

Első típusnak veszem a költői alkotást, a szó legtágabb értelmében. Ez maga teremti meg önnön világát: autonóm szöveg; nincs – elvben nem lehet – vonatkozásban más szövegekkel. Ha idéz, csak utalásképpen a külső világra; amely világ, persze, esetleg éppen szöveg. S ha más szöveget követ vagy utánoz, nem eredeti

többé, nem alkotás. (T. S. Eliot jut az ember eszébe, a más kultúrákban nevelkedettek számára olykor fölismerhetetlen allúzióival, egy szinte végletesen eredeti költő. Vagy itt van Esterházy Péter. *Bevezetés a szépirodalomba* c. könyvében, 1986, hat nagy oldalon, pp. 719–724, sorolja fel, kiktől vette rejtett idézeteit, csak a neveket, sűrű sorokban. S mondhatja a könyvre bárki is, hogy nem autonóm?)

A második típus lehet az irányzat. Filozófiai művek sorolhatók ide, s jóformán a gondolati vagy értekező irodalom egésze, a tudomány, még szépirodalom is – a *Tendenzschrift* szeret költői formát ölteni magára. Itt a mű szellemi anyaga kívülről ered, a szerző tudatosan és programszerűen kapcsolódik külső forráshoz vagy mintához, mértékadónak tekintett szöveghez vagy tanhoz. Méltatja, megvitatja, más tárgyra alkalmazza, továbbfejleszti vagy akár elveti: a különben önálló mű lényege szerint a mintául vett szöveg vagy gondolati rendszer koordinátaiban helyezkedik el. Madártávlatból már inkább csak az irányzat látszik. (A maguk korában tudományos műveknek jó sorsa nem egyszer, hogy évtizedek vagy évszázadok múltán kiszakadnak a hagyományból vagy irányzathoz, melyhez eredetileg tartoztak. Olvassuk őket, pedig adataik, módszerük, következtetéseik fölött eljárt az idő. Céhbéli tudományos kutatást alapozni nem lehet rájuk; csak úgy egyszerűen tanulunk belőlük, épülünk általuk. Egyfajta szépirodalommmá váltak; a mellékes értékek, a kivitelezés minősége fölébe kerekedtek az irányzatnak: quasi-költői alkotások. Példaként bárki értekező klasszikusra hivatkozhatnék, történetesen Edward Gibbon jut az eszembe.)

A harmadik típust néhány nagy – mondjuk így, további magyarázatok nélkül: világszerű – irodalmi mű, esetleg corpus jelenti; s közelebről, az utóéletük, hatásuk. Vannak szövegek, amelyek elég gazdagok ahhoz, hogy az élethelyzeteknek szinte a végtelen változatosságát kínálják, mintegy tipológiai mintaként (hogy az antik esztétika és az ókeresztény biblíamagyarázat szak kifejezését vegyük kölcsön). Mindenre lehet találni bennük „textust”, minden élethelyzethez van bennük magyarázó erejű archetípus. Ilyen szöveg Homérosz, ilyen Dante. A nemzeti (de akár a réteg-) kultúrákban, mondjuk, Puskin vagy Tolsztoj, szűkebben Goethe, a *Hamlet*. Habár még szaporíthatnánk a példákat, mindannyian tudjuk, hogy a felsorolás gyorsan metszené a határvonalát annak, ami még nem vitatható. De legyen vulgárisabb példánk is: ilyen volt Cervantes hőségének a sok lovagregény; a félmúltban, bizonyos élmény-körökre, horribile dictu, Rejtő ponyvája; s hogy a példák ne értékeljenek, hanem pusztán szemléltessenek, álljon itt még a *Micimackó* is.

Témánk, a kommentár-magatartás szempontjából a most vázolt második és harmadik típus az érdekes. Arról, amit irányzatnak neveztem, most csak egyetlen megjegyzést. Izgalmas kérdés, még aktuális is, hogy magyarázhatók-e új élethelyzetek, új filozófiai vagy morális problémák, új társadalmi fejlemények a filozófia klasszikusainak szövegéből. Mármint hogy adnak-e

idézetek magyarázatot? Lehet-e program gyanánt kezelni ezeket az idézeteket? A típusok fenti körülhatárolásából következik, hogy erre a feleletem: nem. Egy filozófiai vagy közgazdasági elmélet csak mint rendszer, a maga egészében vetíthető rá a későbbi állapotokra, szellemi vagy életbeli problémákra. A klasszikus rendszer szellemében, meglehet: igen; de csak új magyarázatok, nem pedig a klasszikusok ilyen vagy olyan mondata, mert idézet mindenre van, s mindennek az ellenkezőjére is. Az elfogulatlan elemzés helyén a kiragadott klasszikus idézet pontosan annyit ér, mint egy találó közmondás vagy verssor: jól hangzik. De veszedelmes, mert a valódi magyarázat látszatát kelti, holott nem az.

A harmadik típus, a – jobb szót híján így mondtam – világszerűen gazdag és változatos irodalmi művek kis csoportja, behatóbb elemzést kívánna, de rá sem jut több, mint egy-két szó. Az e csoporthoz soroltam szövegeket viszonylag nagy terjedelem jellemez, gazdag és változatos anyag, de mindenekelett minőség. Más szempontból pedig lényeges, hogy mindig egy – szerves vagy laza – hagyomány vallja a magáénak őket. Mértékadó szöveg mind, *charter* és referencia. Alapszöveg. Szervezze bármi a hagyományt, az egyik végleten – és gyakorta – a vallás, a másikon, mondjuk, világi intellektuális műveltség, de akár politikai mozgalom is: mindenképpen szövegre támaszkodik, s ha nem volt már eleve ilyen szövegnek a birtokában, előbb-utóbb kiválasztja vagy megteremti magának. Bár talán nem mondhatjuk, hogy a különböző hagyományok szövegei inkompatibilisek egymással, mert hiszen, például, a műveltség könnyen átpillant a hagyomány partjain túlra is: annyi azért nagy általánosságban mégiscsak áll, hogy e szövegek közül minden hagyomány csak egyvalamelyiket fogadja el. Ilyen körülmények között az alapszövegek mindegyike szorosán kötődik meghatározott társadalmi csoportokhoz, sokkal szorosabban, mint ahogyan ez akár a költői alkotás, akár az irányzat esetében egyáltalán elképzelhető volna.

Nem lehet kétség az iránt, hogy ide, ebbe a csoportba tartozik a Biblia is. A *Tenak* vagy (őszövétségi) Biblia a zsidó hagyományban, a két Testamentum a kereszténységben. Jóllehet nem a Biblia az egyetlen alapszöveg a nyugati világban, az antik–zsidó–keresztény kultúra története folyamán, a jelentősége, mindent figyelembe véve, mégis nagyobb volt, mint bármi más szövegé, és ma is az. Hogy hozzá hasonlót találjunk, más kultúrákat kell fölkeresnünk, az iszlám országait, Indiát vagy – esetleg – Kínát.

A héber Biblia a zsidó hagyományban két és fél évezrede szent könyv. A szöveg szent jellege az én értelmezésemben éppen hagyomány kérdése. Az a szöveg minősül szentnek, amely egy írott és szóbeli hagyományban a folyamatos kanonizáció során tartósan a középpontban állt.

A mértékadó, nagy szövegek, a szent könyvek, mint a Biblia, a Korán vagy a Védák, de a többi is, Homérosztól Dantéig, csak akkor tölthetik be a *charter* szerepét a hagyományt elfogadó és fenntartó társadalmi csoport

számára, ha a referenciáik egyértelműek. A szöveg adott és megbonthatatlan, s hogy az élethelyzeteket magyarázza, magyarázni kell a jelen számára. A szöveg hagyományához rendszerint csatlakozik a magyarázat hagyománya. Fontos a Védák, s nyomukban a bráhmanák, majd upanisadok története, fontosak a Korán-kommentárok (tafszír), s fontos Boccaccio is mint Dante kommentátora. De a leginkább jellegzetes magyarázatirodalmat mégiscsak a zsidó hagyomány mutatja fel. A magyarázat: szóbeli tan, szerves része a hagyománynak. Maimonides így kezdte a Tóra „megismétlésé”-t (1180): Mózes a Szinaj-hegyen minden parancsolatot a magyarázatával (perus) együtt kapott. Ez a magyarázó irodalom valóságos kommentár-láncolat, a kommentárhoz újabb kommentár készül, majd ehhez is, emelhez úgyszintén. A folyamatos kanonizáció kiterjedt a kommentárookra is. Elég, ha látjuk a Tóra, illetve a Misna, majd a Gemára, majd Rasi, majd Rambam – az imént említett Maimonides – tekintélyének történeti változásait. És jönni fog az ideje annak is, hogy hasonlóképpen mértékadónak számítson valaki az újabb kor vagy napjaink magyarázóinak közül.

Egyik fontos tanulmányában, mely a zsidó szövegmagyarázat szellemét elemzi, Gershom Scholem egy múlt század eleji haszid bölcseletől idéz. Míg a bölcsek tanulmányozzák, a Tóra nem teljes, csupán egyik fele az egésznek, de a tanulmányaik teljessé teszik. Mert a Tórát minden nemzedék a maga szükségletei szerint értelmezi, és Isten minden nemzedékben éles szemet ad a bölcseknek, hogy a Tórában felismerjék, amire koruknak szüksége van. Scholem általános következtetése így szól: a zsidó hagyomány nem gondolati rendszereket dolgoz ki, hanem kommentárokat ír. Az igazságot szöveg alapján kell kifejteni, s eleve benne van a szövegben. Nehéz volna ennél találóbban jellemezni a zsidó gondolkodást és hagyományos tudományt. A zsidó kommentár, ha minden tartalmi mozzanatától eltekintünk, voltaképpen az emberi kultúra egyik lehetőségének végletes megvalósulása. Kommentár mint szellemi magatartás, próbáltam mondani. Mint ilyen, talán a legfőbb hozzájárulása a zsidó hagyománynak az egyetemes emberihez.

A kommentár e hagyománya, ha történeti fejlődésében nézzük, az ékírásos kezdetektől és Dániel akadémikus álomfejtésétől a zsidó szövegmagyarázatig, például jellege folytán az egyetemes felé mutat valóban. A modern szövegmegértés filozófiájának (hermeneutika) egyik jelese írja: „A szövegek megértése és értelmezése nemcsak a tudomány ügye, hanem nyilvánvalóan hozzátartozik az egész emberi világtapasztalathoz. (...) Amikor a hagyományt megértjük, nemcsak szövegeket értünk meg, hanem belátásokra teszünk szert, és igazságokat ismerünk meg” (H.–G. Gadamer, *Igazság és módszer*, Bp.: Gondolat, 1984, p. 21, Bonyhai G. ford.).

A *tanulmány*, amit a talmud szó is jelent, végső soron helyzettudat; önmagunk megértése. A helyzettudat talán csak reflexmozdulat: körülpillantás. De lehet ennél több – és külön is. Lehet intellektuális, azaz kritikai ref-

Csoóri Sándor / MEZTELENÜL, MINT ÉZSAIÁS

lexió. Az én, a régi szöveg és a világ: ez mégiscsak háromszögelési pont már. A régi szöveg éppen azt nyitja fel, ami különben biztosan hiányoznék a helyzetadatból: a múlt dimenzióját. Egy közismert ének mindannyiunk elé programul tűzte ki: „... a múltat végképp eltörölni.” Regényben – 1984-ben – a múlt tetszés szerint átírható (és a gúnyos prófécia, sajnos, beteljesült). Pátosz nélkül akarom mondani: mindezzel csak – de mondjam óvatosabban: leginkább – a kommentármagatartás tud szembeszegülni; ismét Gadamer szavával: „a történeti hagyománnyal szabadon kommunikáló tudat.” Értője a régi szövegeknek, akár a zsidó hagyományban, akár kívüle: aki otthonosan mozog a múlt dimenziójában. Akit foglalkoztat, hogy mit mondtak magukról a régiek, mert ezt tudva, tisztábban fogja látni a saját helyzetét – önmagát.

IRODALOM

Előadásom szövegéhez nem akarok utólag jegyzeteket csatolni. Mégse mulasztatom el, hogy felhívjam az érdeklődő olvasó figyelmét néhány fontosabb munkára a tárgy gazdag irodalmából.

A hagyomány fogalmáról általában: E. Shils, *Tradition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1981), kül. p. 107 skk. a vallási hagyomány szociológiájáról; p. 120 skk. a filológiai stúdiumokról.

A szövegmagyarázat szerepéről a zsidó hagyományban: Saul Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine* (New York: Jewish Theological Seminary, 2. kiad., 1962), pp. 47–82: „Rabbinic Interpretation of Scripture”; S. Rawidowicz, „On Interpretation”, in uő, *Studies in Jewish Thought* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1974), 45–80 és 410–417; G. Scholem, „Offenbarung und Tradition als religiöse Kategorien im Judentum”, in uő, *Judaica* 4 (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1984), 189–228 (idézeteim: p. 203). – Ma már mindhárom tanulmány klasszikus értékkel bír.

A bibliamagyarázat legkorábbi kezdeteire, már magában a Bibliában: M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford: Clarendon Press, 1985).

Az ékírásos kommentár-szövegekre: J. Krecher, „Kommentare”, in *Reallexikon der Assyriologie* 6, III/IV (Berlin – New York: de Gruyter, 1982), 188–191; H. Limet, „De la philologie à la mystique en Babylonie”, in J. Quaegebeur, Ed., *Studia P. Naster oblata* 2 (Leuven: Departement Oriëntalistiek, 1982), 131–142; M. T. Larsen, „The Mesopotamian Lukewarm Mind. Reflexions on Science, Divination and Literacy”, in F. Rochberg-Halton, Ed., *Language, Literature, and History: (...) Presented to E. Reiner* (New Haven, CT: American Oriental Society, 1987), 203–225. Az értekező jellegű kommentárokat kiadta: A. Livingstone, *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars* (Oxford: Clarendon Press, 1986). Az ékírásos jelek nem szokványos olvasatain alapuló szövegmagyarázatok egy érdekes esetét tárgyalja: J. Bottéro, „Les noms de Marduk, l'écriture et la 'logique' en Mésopotamie ancienne”, in M. de J. Ellis, Ed., *Essays on the Ancient Near East in Memory of J. J. Finkelstein* (Hamden, CT: Archon Books, 1977), 5–28. A babilóni álomfejtésre: A. L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East* (Philadelphia, PA: American Philosophical Society, 1956).

A kommentárra a görög–latin irodalomban: A. v. Premerstein, in Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 4 (Stuttgart: Metzler, 1901), 726–759, kül. a hétköznapi feljegyzések vonatkozásában; L. D. Reynolds – N. G. Wilson, *Scribes and Scholars* (Oxford: Clarendon Press, 2. kiad., 1974, repr., 1978), p. 29 skk. stb.; az alexandriai filológiára: R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship* (Oxford: Oxford University Press, 1968).

A szövegértelmezés rabbinikus eljárásaira (middot): H. L. Strack, *Einleitung in Talmud und Midraš* (München: Beck, 5. kiad., 1921), kül. p. 96 skk.; H. L. Strack – G. Stemberger, *Einleitung in Talmud und Midraš* (München: Beck, 7. kiad., 1982), p. 26 skk.

A babilóni szövegértelmezés hatására a rabbinikus szövegmagyarázatban: J. H. Tigay, „An Early Technique of Aggadic Exegesis”, in H. Tadmor – M. Weinfeld, Eds., *History, Historiography and Interpretation* (Jerusalem: Magnes Press, 1983), 169–189; A. Cavigneaux, „Aux sources du Midrash: l'herméneutique babylonienne”, *Awla Orientalis* 5 (1987), 243–255; Stephen J. Lieberman, „A Mesopotamian Background for the So-Called Aggadic 'Measures' of Biblical Hermeneutics?”, *Hebrew Union College Annual* 58 (1987), 157–225.

Az idén februárban úgy készülődtem Jeruzsálembé, mint aki virágvasárnapi kirándulásra indul. Már hetekkel az elutazásom előtt fütögetett a remény, hogy nemcsak a silány, hazai tél elől szökhetem el tíz napra, hanem a reggeltől estig tartó, politikai kényszermunka elől is. Az előadások elől, a tagtoborzó és a választási gyűlések elől, s ráadásul végre íróként mozoghatok majd lengyel, francia, német, orosz, amerikai, kínai, szlovén, chilei, spanyol, ausztrál, török írók között, lazán, természetesen egy olyan országban, ahol az emberiség történelme Jézus sarujával lépeget át az időn, a cserepesre égetett bibliai téglákon. A bennem érlelődő jóérzést még külön táplálta az a tudat, hogy semmi különösebb kötelezettségem se lesz a találkozó hat napján, legföljebb egy-egy irodalmi esten verseket kell majd felolvasnom. Azokat is magyarul.

Várhat-e ennél ígéretesebb tíz nap az emberre?

A megérkezésem ötödik percében azonban kiderült, hogy a felhőtlennek ígérkező izraeli vendégeskedésem elhamarkodott ábránd volt, mert a tanácskozás harmadnapján előadást vagy előadásfélét kell tartanom, mégpedig egy kényes témáról: *A költő mint forradalmár* – címmel.

A magamfajta nehézkes ember ilyenkor percek alatt összeomlik. Előadást tartani csak úgy, gátlástalanul, rögtönözve egy nemzetközi írótársaságnak és érdeklődő izraeli értelmiségieknek? Előadást hosszabb töprengés nélkül és jegyzetek nélkül? Odahaza még egy írószöveg-ségi fölszólalás előtt is össze szokott rándulni a gyomrom, hát akkor idegenben. Megpróbáltam zavart mosollyal kibújni a váratlanul rám zuhant föladat alól, de a szervezők bátorító, sőt engesztelhetetlen mosolya lefegyverezett.

Másnap egy ültő helyemben írtam meg az alábbi vázlatos szöveget. Rosszkedvemet csak az enyhítette, hogy ha már belekaptam ebbe a rám kényszerített valómásba, egyszer talán szabadon, gondos fölkészülés után, terjedelmi korlátok nélkül elmondhatom a magamét.

Íme, a jegyzetfüzetből kimásolt fölszólalás:

A költő mint forradalmár?

Ez a fölkínált téma, illetve gondolatkör – akarva-akaratlanul is – két irányba indítja el a képzeletünket. Az